

УДК 94(477.73) "632"

ТОЛМАЧОВА О.І. Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Толмачова Оксана Іванівна (1973 р.н.). У 2004 році закінчила Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського. У 2007 році – аспірантуру цього ж ВУЗу. Викладач кафедри історії Миколаївського державного університету ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів – археологія доби палеоліту.

ПІВДЕННЕ ПОБУЖЖЯ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПАЛЕОЛІТУ

У статті пропонується варіант реконструкції історичного процесу території Північного Причорномор'я у контексті досліджень палеоліту Західної Європи. Автор за даними археологічних індустрій, а також досліджень природничих наук, подає нове бачення розвитку народонаселення півдня України.

In the article reconstruction of historical process of territory of Northern Black Sea Coast in a context of researches of a Paleolithic of the Western Europe. The author on the basis of researches of the archeology industries, and also the given natural sciences submits new vision of development of the population Southern Ukraine.

Метою статті є постановка проблематики та шляхів вирішення базових питань палеоліту Південного Побужжя в контексті кола загальноєвропейських проблем. Реконструкція історичного процесу часто має суб'єктивний характер, наслідків якого можна уникнути, залучивши широке коло природничих та гуманітарних наук. Дослідження палеоліту Південного Побужжя, на наш погляд, неможливе без розглядання його в контексті розвитку палеоліту Південно-Східної Європи.

Саме такий підхід забезпечує можливість визначення розвитку палеолітичних комплексів, подібних за базовою ознакою географічно близьких ареалів. Актуального значення цей аспект набуває для південного регіону Східної Європи, у зв'язку з відомим фактом, коли Південне Побужжя вивчається окремо від пам'яток Криму, а Нижній Дон та Приазов'я, не кажучи про Північно-західний Кавказ, Балкано-дунайський регіон, складають зовсім іншу палеолітичну область [1].

На основі вивчення технологій обробки кременю, остеологічного матеріалу, досліджень

палеоботаніки та геоморфології кола південних археологічних пам'яток Східної Європи можна розглянути проблеми виникнення і еволюції культур, їх особливості і місце в системі інших історико-культурних явищ. Дослідження природних та етнокультурних процесів повинно сприяти глибшому розумінню загальної картини історичних подій не лише в досліджуваному регіоні, а й в усій Південно-Східній Європі.

Обов'язковою передумовою успішної розбудови самостійної Української держави є висока самосвідомість нації. А це глибоке знання національної культури, географії, історії, розуміння їхньої унікальності, неповторності на тлі історії та культури сусідів. Однак дослідження саме у цих галузях науки, що дістали назву україністики, донедавна з відомих причин гальмувалися, а їх результати фальсифікувалися.

Тому україністика як система наук про український народ та його батьківщину нині являє собою значною мірою непорядковану сукупність різноманітних знань. Цілі напрями досліджень сфальсифіковані або ще залишаються суцільною "білою плямою".

Україна займає особливу геополітичну позицію на культурно-історичній мапі Європи. Фактично наша Батьківщина була східним форпостом європейської цивілізації на межі з азійським світом, економічним підґрунтям якого був так званий східний спосіб виробництва.

Драматичною подією в історії людства було велике зледеніння північної півкулі. Почалось воно 1 млн. років тому та досягло максимального розвитку 100-150 тис. років тому. Просуваючись із Скандинавії на південь, льодовик по долині Дніпра досяг району сучасного Кременчука. Однак, максимальне похолодання клімату мало місце пізніше, наприкінці льодовикової епохи 20-17 тис. років тому.

Наприкінці льодовикової епохи склалися дві природно-кліматичні зони – тундрова і лісова. Лесові відклади потужністю до 20 метрів вкрили лісостепову смугу України від Полісся на півночі до чорноморських степів на півдні.

Наприкінці плейстоцену в прильодовиковій зоні північної півкулі склалися своєрідні природні умови, що характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. У тілі льодовика були скуті значні маси води. Внаслідок цього в апогеї похолодання рівень Світового океану знизився на 130 метрів. Прибережні ділянки океану стали сушею. Зникло багато морів. Зокрема сушею стала вся Одеська затока від гирла Дунаю до Криму, зникло Азовське море. На місці північної частини Чорного та Азовського морів були поширені холодні степи, прорізані глибокими долинами Дону, Дніпра, Дністра та Дунаю [2].

Отже, північна півкуля в апогеї похолодання за кліматоутворюючими показниками наближалася до гігантської суші, що значною мірою зумовило сухість клімату. Замість вологих і теплих повітряних мас Атлантики дув холодний і сухий північно-східний вітер з льодовика. Встановився континентальний клімат з великими сезонними контрастами температур, холодною зимою і сухим спекотним літом [3].

Уздовж південного краю льодовика тяглися пустельні тундрові поля, вкриті пісками, валунами, пагорбами глини, прильодовиковими озерами. За 200 км південніше льодовика починалися холодні прильодовикові лісостепа та степи.

Рослинний світ прильодовикових степів являв собою унікальне сполучення арктичних, альпійських та степових форм. Широко поширені степові рослини – полини, лебедові, ефедри. З кущових рослин поширювалися карликова береза, арктична верба. Сосни утворювали в долинах річок, балках, захищених від вітру, невеликі гаї деревної рослинності [4].

Розвиток трав'яного покриву створив сприятливі умови для численних трав'янистих. Посушливий клімат прильодовикових степів зумовив збереження поживних якостей трави навіть

узимку, адже вона не перегнивала під осінніми дощами, то ж була доступна для трав'янистих через незначну потужність снігового покриву [5].

Відкриті простори – степи, тундри, у ландшафті сприяють збільшенню стадності трав'янистих. Наприклад, північні олені влітку в тундрі утворюють стада чисельністю до кількох десятків тисяч голів. Мігруючи на зиму на південь, у зону тайги, ці стада розпадаються на невеликі групи по кілька тварин. Трав'янисті степі і тундри – коні, бізони, сайгаки, кулани, тундрові олені, – ведуть стадний спосіб життя, а тварини закритих лісових ландшафтів, – лось, благородний олень, кабан, – індивідуальний, не стадний. Перший має перевагу над іншим, оскільки тваринам не треба слідкувати за безпекою від нападу хижаків. Однак, чим численніші стада, тим скоріше вони витоптують і поїдають траву і тим рухливіший спосіб життя змушені вести [6].

Оскільки прильодовикові рівнини були зайняті безкраїми холодними степами, то стадність була дуже високою. Ці обставини, як і різкоконтинентальний клімат з великими перепадами літніх та зимових температур, спричинили дуже рухливий стадний спосіб життя при льодовикових трав'янистих, які регулярно здійснювали масові сезонні міграції на значні відстані. Трав'янисті мамутового фауністичного комплексу, такі як мамонт, шерстистий носоріг, бізон, кінг, кулан, північний олень, вівцебик, що населяли холодні тундро степи, навесні мігрували численними стадами на північні прильодовикові пасовиська, а восени, рятуючись від наступаючих холодів, відходили на сотні й тисячі кілометрів південніше у передгірні райони Європи та причорноморські степи [7].

Наприкінці льодовикової епохи на південь лісотундрових мисливців на мамонтів простиралася світ мисливців на бізонів безкраїх причорноморських степів. Суспільство степових мисливців на бізонів, як і більшість при льодовикових типів господарства, остаточно сформувалося в період максимального похолодання та найбільшого поширення прильодовикових степів з бізоною фауною 20-18 тис. років тому.

Археологія та палеозоологія свідчать, що у цю добу вони заселяли степову зону всієї Північної півкулі. Однак, якщо у преріях Північної Америки найдавніші стоянки з кістками бізонів датуються близько 10 тис. років тому, в степах Західного Сибіру – 12 тис., то у причорноморських степах – близько 20 тисячоліть. Це Муралівка та Золотівка в Призов'ї, Сагайдак на Південному Бузі, Амвросієвка у Донбасі [8].

Реконструкція оточуючого середовища пов'язана із залученням матеріалів геоморфології, палеоботаніки, палеозоології та даних інших природничих наук. Гідрографічна сітка в Степовому Побужжі, близька до сучасної, була сформована ще в ранньому палеоліті. Основним

фактором, який утворював рельєф Степового Побужжя, є долина річки Південний Буг, яка поділяє Причорноморську низину в цьому регіоні на два підрайони: правобережжя – з глибоким долино-балковим розчленуванням і лівобережжя, з відносно рівним та згладженим рельєфом. На півночі мережа долино-балкового розчленування щільніша, береги річок та балок крутіші. Довжина балок іноді сягає декількох кілометрів, вони мають круті схили, які заросли густим чагарником і деревами. Яри були відносно невеликі. На давніх терасах річок і балок серед уламків пісковика, вапняку, граніту, гнейсу та інших порід каміння часто зустрічаються оброблені людиною кремені [9]. Долини річок переважно маловодні, порослі лучними травами. У руслах і на схилах їх зустрічаються виходи кременю, вапняку, гнейсу, пісковика, граніту, які слугували сировиною для виготовлення знарядь праці та спорудження житла первісної людини.

Стоянки степових мисливців на бізонів відомі у Причорномор'ї від гирла Дону на сході до Нижнього Дністра та Дунаю на заході. На півночі вони зустрічаються біля порогів й навіть у лісостеповому Лівобережжі. Степова зона наприкінці льодовикової доби просувалася на північ значно далі, ніж нині.

Велика кількість стоянок лежить на дні Азовського моря та Одеської затоки, адже рівень Світового океану був на 100 м нижчий за сучасний. Азовського моря не існувало, а північно-західна частина Чорного моря між гирлом Дунаю та Кримом була сушею, розрізаною глибокими долинами Дніпра, Дністра та Дунаю. Отже, смуга прильодовикових степів Причорномор'я вдвічі-втричі перевищувала сучасну степову зону України. Північний берег Чорного моря проходив на 200 км південніше.

Пам'ятки палеоліту в Степовому Побужжі розташовані своєрідними куцями і пов'язані з крутими берегами невеликих річок, балок та ярів. За матеріалами сучасних досліджень найбільш густо заселеним був басейн правої притоки Південного Бугу річки Бакшали, яка є своєрідним вододілом між Причорноморською низиною та Волино-Подільською височиною. Крім долини Бакшали значна кількість палеолітичних стоянок виявлена на схилах річок Кодима, Синюха, Савранка, Інгул [10].

Оскільки основою життєзабезпечення давньої людини були навколишня рослинність та тваринний світ, то це спонукає дослідників первісної історії приділяти реконструкції біоресурсів оточуючого середовища значну увагу та користуватись даними палеоботаніків і палеозоологів якомога повніше відтворювати склад рослинності і тваринного світу під час існування давніх поселень. Склад флори і фауни давніх поселень дозволяє реально визначити продуктивність збиральництва і полювання в конкретній екологічній ніші у визначений період. Давніх людей

передусім приваблювали регіони з багатою біомасою, наявністю сировини для виготовлення знарядь праці.

Динаміка змін ландшафтів у голоцені пов'язана зі зміною клімату. На півдні України на протязі голоцену ландшафт мав степовий характер. Найбільшого поширення лісова рослинність в степах досягла в теплом і вологом атлантичному періоді, коли помітно зменшується розповсюдження в ярах берези і збільшується кількість дуба, липи, граба та береста. Найбільш важливі зрушення відбулись у складі фауни, де на зміну бізону прийшов тур, який згодом був приручений місцевими мисливцями.

Якщо розглядати Степове Побужжя в широкому контексті степового Північного Причорномор'я, тоді нам треба звернутися до більш широких теоретичних міркувань. У літературі навіть існує припущення, що Північне Причорномор'я можливо входило до зони прабатьківщини людства. Останні знахідки на Балканах і Нижньому Подністров'ї дозволяють обережніше відноситись до повного заперечення цього припущення. Однак, безперечно погодитись з ним поки ще рано. Напевне Північне Причорномор'я, в тому числі і Степове Побужжя, були заселені людиною в ашельський час. Пам'ятки цього часу досліджені на Подністров'ї, Подніпров'ї, Нижньому Доні та в Криму. Сподіваємось, незабаром вони будуть відкриті і на Побужжі.

За матеріалами ранньопалеолітичних пам'яток означених регіонів у Північному Причорномор'ї були сприятливі умови для життєзабезпечення давньої людини (субтропічний клімат і та різноманітна дичина – мамонти, носороги, бізони, коні, олені, косулі, тощо). Це не могло не приваблювати ашельську людину щодо розселення на цих просторах. Але проникнення людини в басейн Південного Бугу мабуть трапилось значно пізніше з території Балкан, Центральної Європи або Кавказу. Але це питання може бути вирішеним лише після відкриття та дослідження ашельських, чи хоча б мустьєрських пам'яток на Побужжі.

Достовірно існування населення в степах Південного Побужжя простежується з другої половини раннього етапу пізнього палеоліту. Дослідники виділяють тут дві групи пам'яток: 1. "Місцевого", східноєвропейського походження (Ліски, Володимирівка (ш.8), Серединний Горб), 2. "Прийшли" – центральноєвропейського походження (Сагайдак 1, Анетівка1) [11]. Генеза місцевого населення поки що до кінця не з'ясована в зв'язку з відсутністю тут пам'яток мустьєрського часу. Стосовно прийшлого населення всі дослідники погоджуються з тим, що з початком останнього зледеніння великі групи населення північних регіонів переселяються на південь. Серед цього потоку чітко відрізняється населення пізньооріньякського (епіоріньяк) кола,

походження якого більшість дослідників пов'язують з Центральною Європою [12].

Слідуючи археологічним критеріям періодизації верхнього палеоліту, хронологія середнього періоду верхнього палеоліту північної напівсфери Чорноморського басейну визначається в рамках від 28-27 до 19-18 тисяч років тому. Такий археологічний і хронологічний підходи повністю співпадають з індустріально-хронологічною послідовністю верхнього палеоліту не тільки у всій Східній, але й у Центральній Європі. Тому поява індустрії епігравету в Північному Причорномор'ї вважається досить логічною, адже це хоча й південно-східна, але європейська територія.

Слідуючи індустріально-хронологічній складовій палеоліту Північного Причорномор'я наступний період – з початку Верхнього Пленігляціалу Вюрму (27-26 тисяч років тому), і до періоду максимуму похолодання Вюрму (22-21 тисяч років тому) Північне Причорномор'я було фактично безлюдне. І ці події відбувалися саме за часи "Золотого віку" верхнього палеоліту Європи, що асоціюється з граветською "палеоцивілізацією" [13].

У кінці плейстоцену і на початку голоцену розпочинаються широкі міграції населення. Пов'язана така ситуація, з одного боку, з поліпшенням клімату і визволенням значних

територій на півночі від впливу льодовика і появи значних просторів багатих на здобич для переселення, а, з другого, демографічним тиском на природне середовище та кризою мисливського господарства на півдні. У цей час значні групи населення з південних територій мігрують на північ, у той же час з заходу і сходу в степи Північного Причорномор'я просякають племена з Балкан та Кавказу [14].

Отже, проблематика епіоріньякських комплексів Північного Причорномор'я стає все більш актуальною. Тим більше, що немає сумнівів вважати, що в період максимуму похолодання Вюрму 22 тис. років тому, значна кількість населення Європи була змушена мігрувати на південь. Розглядаючи в цілому проблему міграції людей палеоліту, потрібно відзначити одну особливість: всі колективи верхнього палеоліту – і "селета", і оріньяк, і епіоріньяк, і навіть ранній епігравет, – є прийшлими на величезні території півдня Східної Європи. Реконструкція передбачає безперервність історичного процесу. Терени Північного Причорномор'я не можуть вважатися ґрунтовно дослідженими коли існує такий величезний розрив між "епіоріньякськими" та епіграветськими культурними спільностями. Тому дослідження європейських реконструкцій палеоліту набуває великого значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демиденко Ю.Э. Северное Причерноморье в Европейском контексте проблематики раннего и среднего периодов верхнего палеолита // Человек в истории и культуре: Сборник научных работ в честь 70-летия лауреата Гос. премии Украины, академика РАЕН, профессора, д.и.н. В.Н.Станко. – Одесса; Терновка: Друк, 2007. – С. 65-76.
2. Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 57.
3. Збеневич В.Г. Розвідкові роботи на Південному Бузі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 році. – К. Наукова думка, 1972. – С. 352-357.
4. Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене. – М., 1973. – С. 112.
5. Формозов А.Н. О фауне палеолитических памятников европейской части СССР // Природа и развитие первобытного человека. – М., 1969. – С. 72-73.
6. Там само. – С. 70.
7. Залізник Л.Л. Вказ. праця. – С. 68.
8. Федорченко Т.П. Причерноморская низменность. – Одесса: Одесский ун-т, 1965. – С. 12;
9. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н.. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 7.
10. Станко В.Н. Смольянинова С.П. Исследования палеолита и мезолита Степного Побужья // СА. – 1985. – № 4. – С. 5-20.
11. Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // Свод археологических источников. – 1964. – А 1-5. – С. 7-8; Праслов Н.Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона. – Л.: Наука, 1968. – С. 18-64; Станко В.Н. Заселення Північно-Західного Причорномор'я людиною // Історія Одеси. – Одеса: Друк, 2002. – С. 12-13; Щепинский А.А. К вопросу об ашеле в Крыму // Исследования палеолита в Крыму. – К., 1979. – С. 85-106; Щепинский А.А., Клюкин А.А. Раннепалеолитическая галечная индустрия Крыма // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1992. – Вып. 206. – С. 104-108.
12. Станко В.Н. Новая позднепалеолитическая стоянка в степях Северного Причерноморья // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К.: Наук. думка, 1968. – Вып. II. – С. 22-24; Праслов Н.Д. Некоторые специфические формы каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1972. – Вып. 131. – С. 74-75;
13. Станко В.Н., Григорьева Г.В. Исследование памятников каменного века на р. Ингуле // Древности Поингулья. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 50-51; Станко В.Н. Мирное ... – С. 90; Демиденко Ю.Э. Восточная Европа в контексте проблематики оріньяка Европы: прошлые подходы и новые перспективы // Археологический альманах. – 2004. – С.186. Демиденко Ю.Э. Вказ. праця. – С. 78-79.
14. Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 5-16.

Надійшла до редколегії 11.04.2008 р.